

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS
ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO
POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

5-A/2010
ZESZYT 13
ROK 107
ISSUE 13
YEAR 107

GABRIELA KOSIEDOWSKA*

OGRÓD DUCHEM MIEJSCA W ZURBANIZOWANEJ PRZESTRZENI MIEJSKIEJ

GARDEN – THE SPIRIT OF A PLACE IN URBANISED CITY AREAS

Streszczenie

Genius loci – geniusz miejsca, tożsamość miejsca, duch miejsca, opiekuńcza siła, stróż miejsca, anioł miejsca. Jakkolwiek to zjawisko opisać, mimo że jest nieuchwytnie, jest ludzkim doświadczeniem i dzięki niemu przebywamy w przestrzeni niezwykłej. To duchowy imperatyw, jasna i silna idea, która przyświecać będzie powstawaniu miejsca, sprawi, że miejsce będzie wyjątkowe, będzie miało swój indywidualny wyraz. Może warto wrócić do bogatego – niegdyś – słownika symboli, jako uniwersalnego języka ludzi różnych epok, do symboli wyrażających wartości.

Dwór II przy ulicy Polanki w Gdańsku Oliwie – dawny ogród patrycjuszy gdańskich – tożsamość miejsca w kontekście historycznym.

Współczesne założenie ogrodowe na osiedlu Adama Mickiewicza w Gdańsku – plac spotkań mieszkańców – współczesne aspekty poszukiwania tożsamości miejsca.

Słowa kluczowe: ogród w mieście, *genius loci* miasta

Abstract

Genius loci – the genius of a place, the identity of the place, its spirit, protective power, guardian, the angel of the place. No matter in what terms the phenomenon is described, regardless of its intangible nature, it is part of human experience. It is thanks to the *genius loci* that we feel we are in an extraordinary place. It is a spiritual imperative, a clear and powerful idea that is a guiding principle behind the process of the creation of the place, that will make the place unique and endow it with individual character.

Maybe it is worth returning to a once rich lexicon of symbols treated as a universal language for people from different epochs, returning to symbols expressing values?

Court II at Polanki street in Gdańsk Oliwia – former garden of Gdańsk patricians – identity in historical and current context.

Contemporary garden establishment in Adam Mickiewicz estate in Gdańsk – meeting place for inhabitants – contemporary aspects of the search for the identity of a place.

Keywords: city garden, municipal *genius loci*

* Gabriela Kosiedowska, Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego S.A., Usługi Projektowo-Konsultacyjne „Ożywić Miasto” w Gdańsku, e-mail: gabi.kosiedowska@wp.pl

WSTĘP

Tytułem referatu chciałam zwrócić uwagę, że to świat przyrody był początkiem i domem *genius loci*. „Pamiętajcie o ogrodach, przecież stamtąd przyszliście...”¹ mówił Jonasz Kofta. To właśnie element przyrody: drzewo, woda jest w stanie ożywić współczesną, kamienną przestrzeń miasta. I zawsze będzie to wyróżnik miejsca. Ogród to miejsce spotkań, to miejsce budowania szeroko pojętych relacji międzyludzkich. To duchowy imperatyw, jasna i silna idea, która przyświecać będzie powstawaniu miejsca, sprawi, że miejsce będzie wyjątkowe, będzie miało swój indywidualny wyraz. Bo to idea właśnie skłania ludzi do działania, do tworzenia miejsc, z których będą dumni. Anonimowa w swoim wyrazie przestrzeń oraz brak wyróżnień w postaci placów czy rynków w zabudowie blokowej i jednorodzinnej sprzyja wyalienowaniu ludzi, którzy nie potrafią utożsamić się z miejscem – co więcej, sami stają się anonimowi, jak przestrzeń, która ich otacza. Pani Regina Maga-Jagielnicka pisze tak: „Potrzeba określenia własnej (osobowej i społecznej) tożsamości wiąże się z istnieniem odpowiedniej przestrzeni. Jako odpowiednią należałoby uznać taką, która jest nie tylko obecnością rzeczy (nawet jeśli są pięknie poukładane w przestrzeni), ale także obecnością idei (prześlania, symboliki). Badania dotyczące szans rozwoju osobowości człowieka przekonują o dużym znaczeniu obecności – oprócz rzeczy – także idei”². Jak zatem szukać idei, która powinna przyświecać miejscu, aby nie preparować „genius loci” z przypadkowych przekazów. Samo pojęcie „genius loci” sugeruje przecież, że nie pozwoli ono ubrać się w żadne kostiumy pojęciowe, estetyczne, historyczne, sztucznie tworzone narracje. Jaka idea sprawi, że ludzie oswoją („obmieszkają”) miejsce i uczynią z niego matą ojczyznę, bo przecież duch miejsca rodzi się ze swobodnego dialogu między kontekstami tworzącymi miejsce oraz ludźmi, którzy się z tym miejscem identyfikują. Wprawdzie rekonstrukcja przestrzeni nie może ograniczyć się jedynie do objawienia estetycznego piękna, potrzeba głębszego piękna, duchowego piękna, potrzeba identyfikacji idei, którą człowiek będzie rzutował na tworzone dzieło. „Piękno i miłość wyszarpuje nas banałowi” pisze francuski dominikanin Andre Gouzes i dalej zauważa: „Obcując z pięknem jesteśmy niebezpiecznie blisko słońca. Piękno czyni nas świętymi, czyni nas szalonymi, upaja nas, rozkochuje nas w sobie”³. W jaki sposób wyrazić i podkreślić wyjątkowość miejsca? Może warto wrócić do bogatego niegdyś słownika symboli jako uniwersalnego języka ludzi różnych epok, do symboli wyrażających wartości. A więc tworzymy miejsca, które będą miały odniesienie do świata idei, do świata wartości, a duch go nie opuści.

Ingarden pisze tak: „Bez bezpośredniego i intuicyjnego obcowania z wartościami, bez radości, jaką mu daje to obcowanie, człowiek jest głęboko niešťliwy”⁴.

¹ J. Kofta, „Pamiętajcie o ogrodach”.

² R. Maga-Jagielnicka, *Place miejskie – zjawisko kulturowe kształtujące tożsamość miejsca*, [w:] „Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym” – materiały konferencji zorganizowanej przez Muzeum Pałac w Wilanowie, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, grudzień 2007, s. 28.

³ A. Gouzes, *Bóg kocha pijaków, szaleńców i kochanków*, Wydawnictwo List, Kraków 2008, cytuję za miesięcznikiem „List”, numer specjalny 2008.

⁴ R. Ingarden, *Książka o człowieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1987.

DAWNY OGRÓD PATRYCJUSZY GDAŃSKICH – DWÓR II PRZY ULICY POLANKI W GDAŃSKU OLIWIE

Poszukiwanie „genius loci” w zabytkowym założeniu ogrodowym, rewaloryzowanym i adaptowanym do potrzeb zgromadzenia zakonnego i Centrum Eku-
micznego. Dwór II (nazwa dwór obejmuje całość założenia) – dawna rezydencja patrycjusza gdańskich mieści się przy ulicy Polanki 124 w Gdańsku Oliwie. W czasie długiej historii zmieniał swych właścicieli i przechodził liczne przeobrażenia. Mimo wielu przeobrażeń architektonicznych i funkcjonalnych, zachowały się jednak do chwili obecnej istotne walory kulturowe zespołu.

Dwór II wchodzi w skład zespołu siedmiu podmiejskich dworów usytuowanych wzdłuż ulicy Polanki w Gdańsku Oliwie. Do dziś zachowało się 5 założeń ze znaczną dewastacją składników przestrzennej kompozycji.

Doskonałe warunki do osadnictwa stwarzało położenie Oliwy u podnóża stromej krawędzi morenowej Wysoczyzny Gdańskiej, która jest poprzecinana licznymi dolinami polodowcowymi bogatymi w wodę.

Dlatego właśnie na początku XVII w. u wylotu tychże dolin, wrzynających się w zalesione wzgórze, powstawało siedem dworów. Były to tereny początkowo dzierżawione przez kupców gdańskich od zakonu cystersów, potem sukcesywnie wykupywane. W Rzeczypospolitej wiek XVI i początek wieku XVII to czas dynamicznego rozwoju handlu i gospodarki oraz bardzo rozległych kontaktów z całą Europą. Na czoło miast Rzeczypospolitej wysunął się Gdańsk, który swoje znaczenie – jako ośrodka gospodarczego, politycznego i kulturalnego – zawdzięczał wyjątkowo sile i potęgze mieszczan. Dzięki mieszczanom właśnie, ich bogatym kontaktom z całą Europą, wzory artystyczne docierały tu z Włoch, Florencji i z Anglii. Wzorem renesansowych, włoskich willi i pałaców zaczęli tworzyć podmiejskie dwory otoczone ogrodami, do których zapraszali swoich gości.

Gdańsk to miejsce zamieszkiwania wielu narodowości – mieszkali tu obok siebie Polacy, Niemcy, Żydzi, Szkoci i Holendrzy.

Swój wyjątkowy charakter Dwór II zawdzięcza też miejscu, w którym się znajduje. Jest to miejsce bardzo atrakcyjne krajobrazowo, dolina erozyjna, otoczona stromymi zalesionymi stokami, która otwiera się szeroką platformą w kierunku ulicy Polanki, a w dalszej perspektywie w kierunku morza.

Rys. 1. Stan obecny części zachodniej założenia – ogród zachodni w Dworze II; z: archiwum BPBK SA
Fig. 1. The current state of the western part of the complex – the western Garden in Court II; from: BPBK S.A.'s Archives

W roku 1923 Hans Reichow dokonał swoistej inwentaryzacji założenia ogrodowych w Gdańsku. Pisze on na temat Dworu II tak: „Duży, podobny do zamku dom oraz pozostałości bogatego założenia ogrodowego, zaświadczyły jeszcze dzisiaj o zamożności i różnorodnych wymaganiach względem życia jego twórców... Cała posiadłość wciną się w wąską, bogatą w źródła, zadrzewioną dolinę, której ukształtowanie wpływa dobitnie na projekt ogrodów. Przechodzący dołem ulicą Polanki przechodnie zobaczą oprócz rozbudowanej altany ogrodowej tylko część uroków i piękności, które kryją się za płotem i wysokim żywopłotem (...). Mała kaskada szumi, spływając w dół po kilku stopniach. Widać ją między skracającym tutaj do tyłu żywopłotem. (...) Pomiędzy kwietnikiem i rosnącym z prawej strony sadem przebiega droga dojazdowa do góry, aż do dziedzińca, obejmując budynki gospodarcze, na środku utworzonego podwórza znajduje się fontanna (...). Z ozdobionej kolumnami loggii ma się niezmqcony niczym widok od – leżącego u stóp ogrodu – aż do morza. Spójny w sobie, zamknięty ogród pozostaje zatem w związku z nieskończonością natury. (...) Oprócz tych widoków z i do ogrodu, posiadał on rzadką, jasną, przestrzenną spójność. W tyle dom, z przodu wysoki, przycięty żywopłot, po bokach szpalery drzew ocieniające ścieżki, stanowią przyjemną przestrzeń ogrodową. Szczególnie charakterystyczny dla przestrzennej wrażliwości barokowej sztuki ogrodowej są boczne przejścia ocienione drzewami (bindaże – przyp. autorki). Od zewnątrz tworzy je gęsty, sięgający ziemi, bukowy żywopłot. Od wewnątrz rzędy lip tworzących dach podcieni, kierują się w stronę kwietnika, formując arkady.

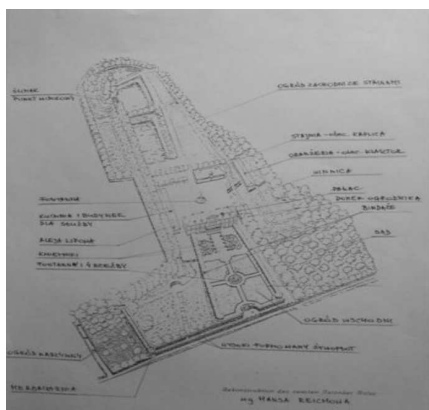
A to ma swoje uzasadnienie, gdyż spoglądając stamtąd, nasze oko znajduje podniety i radości w barwnym bogactwie dywanowych klombów, uroczych rzeźbach oraz wiecznie gadatliwej grze wody, która unosi się wysoko w środkowej fontannie, a trochę niżej w ośmiu mniejszych, umieszczonych wokół, by perłać się spaść z powrotem do basenu. Cztery zgrupowane wokół fontanny kamienne figury przedstawiają cztery pory roku (...). Od zasadniczej przestrzeni ogrodu prowadzi dołem, wzdłuż ulicy, szerokie, obramowane żywopłotem, przejście do ośmiokątnej herbaciarni, rzadkiego okazu architektury rokokowej. (...) Drugie drzwi prowadzą do ocienionego drzewami przejścia, które dochodzi pod kątem prostym do pawilonu. Rząd drzew oddziela znajdujący się z lewej strony ogród warzywny i owocowy od części krajobrazowej, leżącej po drugiej stronie. Prowadzi on w górę, do odgałęziającej się w prawo alei lipowej, którą z kolei można się dostać na «górze-ślimaka», znajdującą się przy górnej granicy posiadłości. Ze szczytu tego wzniesienia posiada się wspaniałą perspektywę na morze. Tuż obok znajdują się trzy stawy rybne, jeden wyżej drugiego, zgodnie ze wznoszącym się terenem. W najwyższym zbiera się woda ze źródeł, dzięki niemu urządzenia hydrauliczne otrzymują wodę pod odpowiednim ciśnieniem. Zaopatruje on nie tylko wodospad i fontanny w ogrodzie, ale też małą kaskadę w jadalni, zaprojektowaną w formie szumiącej, ściennej fontanny. Na prawo od drogi dojazdowej, znajduje się podzielone sztucznie na tarasy wzniesienie, którego południowy, nasłoneczniony stok był dawniej obsadzony winoroślą (...)"⁵.

Z opisu Reichowa widzimy, że był to reprezentacyjny zespół mieszkalny o wysokich walorach kompozycyjnych i krajobrazowych. Ostatnia przebudowa dworu

⁵ H. Reichow, *Dawne ogrodnictwo mieszczańskie, Obraz gdańskiego życia ogrodowego w wieku XVII i XVIII*, Berlin–Westend 1927, s. 29-31.

w roku 1800 polegała na nadaniu całości formy klasycystycznej. Dalsze losy Dworu sprzyjały raczej dewastacji obiektu.

Wspomnę tylko, że w 1992 roku Dwór II wraz z terenem przez niego zajmowanym oraz cała część zachodnia posesji zostały przekazane na własność Archidiecezji Gdańskiej z przeznaczeniem na działalność charytatywną i oświatowo-wychowawczą. W tej chwili zakończone są prace związane z rewaloryzacją i adaptacją budynków oraz trwają starania o zdobycie środków finansowych na rewaloryzację i adaptację powierzchni ogrodowej.

Rys. 2. Rekonstrukcja Dworu II wg Hansa Reichowa z 1923 roku; z: H. Reichow, *Dawne ogrodnictwo mieszczańskie. Obraz gdańskiego życia ogrodowego w wieku XVII i XVIII*, Berlin–Westend 1927, s. 29

Fig. 2. Reconstruction of Court II following Hans Reichow's remarks from 1923; from: H. Reichow, *Historical bourgeois gardening. Depiction of Gdańsk garden life in the 17th and 18th centuries*, p. 29

Rys. 3. Elewacja frontowa budynku pałacu w Dworze II po rewaloryzacji; z: Archiwum BPBK S.A.

Fig. 3. The front facade of the palace building in Court II after the Restoration; from: BPBK S.A.'s Archives

Okres świetności założenia przypada na wiek XVIII i XIX, kiedy to w europejskiej sztuce pojawia się klasycyzm. Z poetyckiego opisu Reichowa wynika, że ogród wschodni, który zajmował dużą przestrzeń pomiędzy pałacem i ulicą Polanki, pełnił rolę salonu ogrodowego. Obecnie ogród ten zajmuje niewielką przestrzeń z dwiema niewielkimi rabatami flankowanymi bindażami. W koncepcji rewaloryzacji przestrzeni ogrodowej funkcje salonu ogrodowego pełnić będzie ogród zachodni, na zapleczu zabudowań pałacowych. Charakter krajobrazowy założenia zachowany będzie w części przylegającej do lasu, gdzie teren ukształtowany jest naturalnie z włączeniem elementów krajobrazu naturalnego i z przebiegiem dróg spacerowych dostosowanych do konfiguracji terenu. Kompozycja przestrzenna założenia jest bardzo bliska kompozycji historycznej. Opiera się o układ dwuosiowy. Główna oś, jako element jednoczący i wyznaczający kierunek przebiegu ze wschodu na zachód, podkreślona jest wytyczoną główną aleją założenia. Wschodnim początkiem osi i jednocześnie punktem centralnym założenia jest pałac – w ten sposób ogród staje się jak gdyby przedłużeniem pałacu. Od strony zachodniej oś zamyka efektowna altana. Po obu stronach osi głównej (alei)

układają się pozostałe partie ogrodu: dwa istniejące stawy o stosunkowo symetrycznych kształtach, półokrągły klasycy teatr na świeżym powietrzu, droga różańcowa ukryta pod pergolą, która wije się w ogrodzie różanym. Granice poszczególnych wnętrzy ogrodowych zatarte zostały nasadzeniami zieleni, które stanowią główny element ogrodu – „zieloną architekturę”. W czasie świetności założenia zasadą kształtowania przestrzeni było ścisłe powiązanie architektury budynku mieszkalnego z kompozycją ogrodu, dlatego mała architektura ogrodu zachodniego przybiera formę klasycystyczną.

Dwór II to miejsce z tajemnicą – mówi to każdy, kto je odwiedza – nosi znamiona tradycji mieszkańców Gdańska. Tradycją tego miejsca jest spotkanie. Tak jak niegdyś patrycjusze gdańscy, tak teraz ludzie różnych religii, intelektualści i wreszcie siostry zgromadzenia św. Brygidy ożywiać będą to miejsce swoją obecnością, wypoczywając, pracując i budując wzajemne relacje. Tak więc powstaje tu przestrzeń symboliczna. Zastosowana symbolika, która wpleciona zostanie w kompozycję ogrodu, wyrażać będzie – jak myślę – wartości uniwersalne, służyć będzie pojednaniu religijnemu i wzmacniać będzie tęsknotę za pięknem rajskiej szczęśliwości.

Rys. 4. Wizualizacja projektowanego wnętrza ogrodowego w Dworze II. Projekt Gabriela Kosiedowskiego, wyk. Grażyna Nowińska. Projekt Centrum Ekumeniczne – rewaloryzacja i adaptacja Dworu II w Gdańsku Oliwie przy ul. Polanki 124, BPBK S.A., 2009

Fig. 4. Visualisation of the designed garden interior in Court II; designed by Gabriela Kosiedowska; prepared by Grażyna Nowińska, BPBK S.A.; Design: Ecumenical Centre – restoration and conversion of Court II, Gdańsk Oliwa ul. Polanki 124; BPBK S.A. 2009

WSPÓŁCZESNE ZAŁOŻENIE OGRODOWE NA OSIEDLU ADAMA MICKIEWICZA W GDAŃSKU – PLAC SPOTKAŃ MIESZKAŃCÓW

Pomysł na zagospodarowanie ulicy i placu przy ulicy – pierwotnie przeznaczony na plac zabaw dla dzieci, obecnie teren zapomniany, zaniedbany – zrodził się z potrzeby ożywienia osiedla, które za patrona obrało poetę, wieszczą narodowego Polaków i Litwinów – Adama Mickiewicza. Nie jest to bez znaczenia, bo właśnie tu w Gdańsku po II wojnie światowej osiedli mieszkańcy Wileńszczyzny. Niestety, oprócz nazwy, samo miejsce nie napawa dumą. Wzgórze Adama Mic-

kiewiczza jest osiedlem domków jednorodzinnych, gdzie występuje zdecydowana przewaga struktur prywatnych, natomiast w zakres przestrzeni publicznych wchodzi głównie ulice i wąskie ciągi piesze. Ta forma przestrzeni kojarzy się z ciągłym ruchem, pośpiechem, oznacza kierunkowość zachowań, a nie kontemplację miejsca. Myślą przewodnią przedsięwzięcia jest wzbogacenie struktury społecznej osiedla i stworzenie miejsca, które będzie sprzyjało tworzeniu wewnętrznych relacji społecznych. Ponieważ wyjątkowość miejsca ma swoje korzenie w otwarciu na świat wartości, w koncepcji odwołano się do patrona osiedla – Adama Mickiewicza, który pisał: „Czucie i wiara silniej mówią do mnie niż mędrca szkiełko i oko”⁶. Słowa te wypisane na postumencie pomnika obdarzyć mają przestrzeń zaufaniem, znaczeniem i wartością. Mieszkańcom osiedla zależy na tym, aby uaktywnić ten zaniedbany rejon i stworzyć miejsce o wysokiej jakości, które uruchomi spiralę zmian w okolicy i na osiedlu. Część centralna placu o charakterze reprezentacyjnym zawierać będzie niewielkie podium z popiersiem A. Mickiewicza, które służyć może organizowaniu wieczorków muzyki lub poezji. Przestrzeń placu zaaranżowana zostanie jako ogród z niewielkim stawem i fontanną oraz wierzbą płaczącą, która stanowić będzie dominantę całego założenia. Plac podzielony będzie na poszczególne wnętrza: wspomniana część reprezentacyjna z miejscem wypoczynku dla wszystkich, wnętrza przeznaczone dla dzieci, z placem zabaw i plażą trawiastą, boisko do gry w siatkówkę z myślą o młodzieży.

Zieleń i elementy jej towarzyszące mają za zadanie spajać i jednocześnie wydzielać poszczególne przestrzenie, jakie na placu zostały zaaranżowane. Precyzowanie idei i potrzeb w zakresie zagospodarowania musi odbywać się na poziomie lokalnym tak, aby ludzie czuli się współtwórcami, a nie ofiarami tego miejsca.

Rys. 5. Koncepcja zagospodarowania placu na osiedlu Adama Mickiewicza w Gdańsku – wizualizacja; proj. Gabriela Kosiedowska; wyk. Grażyna Nowińska; wykonana w 2009 roku przez Usługi Projektowo-Konsultacyjne „Ożywić Miasto” Gabriela Kosiedowska

Fig. 5. Conceptual design of the square development in Adam Mickiewicz estate in Gdańsk – visualisation; designed by Gabriela Kosiedowska; prepared by Grażyna Nowińska, prepared in 2009 by Usługi Projektowo-Konsultacyjne „Ożywić Miasto” Gabriela Kosiedowska

⁶ A. Mickiewicz, *Romantyczność, Wiersze*, Czytelnik, Warszawa 1982, s. 29.

PODSUMOWANIE

Obszar przestrzeni publicznej to obszar o szczególnym znaczeniu dla zaspokojenia potrzeb mieszkańców, poprawy jakości ich życia i sprzyjający nawiązaniu kontaktów społecznych ze względu na jego położenie oraz cechy. Tak mówi artykuł Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (2003).

W świecie, w którym erozji ulegają jakości metafizyczne i duchowe, coraz trudniej zadbać o wyjątkowy charakter miejsca, bo przecież to duchowy imperatyw nadaje wyjątkowy charakter osobie i miejscu.

BIBLIOGRAFIA

- FORSTER D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990.
- GAWLICKI M., *Zespół dworów mieszczan gdańskich przy Polankach w Oliwie*, praca doktorska pod kierunkiem doc. dr hab. inż. arch. Jadwigi Habeli w Katedrze Historii i Teorii Architektury, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 1988.
- GOUZES A., *Bóg kocha pijaków, szaleńców i kochanków*, Wydawnictwo List, Kraków 2008.
- INGARDEN R., *Książeczka o człowieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1987.
- LICHACZOW D., *Poezja ogrodów*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- MAGA-JAGIELNICKA R., *Place miejskie – zjawiska kulturowe kształtujące tożsamość przestrzeni*, [w:] „Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym” – materiały konferencji zorganizowanej przez Muzeum Pałac w Wilanowie, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, grudzień 2007.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, PWN, Warszawa 1978.
- MAJDECKI L., *Ochrona i konserwacja zabytkowych zaożeń ogrodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- REICHOW H., *Dawne ogrodnictwo mieszczańskie. Obraz gdańskiego życia ogrodowego w wieku XVII i XVIII*, Berlin–Westend 1927.
- Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym* – materiały konferencji zorganizowanej przez Muzeum Pałac w Wilanowie, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, grudzień 2007.
- ZACHARIASZ A., *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Monografia 336, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006.